

HOOFDSTUK 12

De Beeldenstorm

Hans Cools

12 De Beeldenstorm

Tijdens de late zomer en het vroege najaar van 1566 drongen gelovigen op tal van plaatsen in de Nederlanden kerken binnen, vernielden zij er beelden, schilderijen, retabels, reliekschrijnen, gebrandschilderde ramen en liturgische gewaden. Ook profaneerden zij hosties en wijn. Deze gebeurtenis staat bekend als ‘de Beeldenstorm’. De Beeldenstorm deed zich voor in een klimaat van snel oplopende religieuze en politieke spanning. De repressie ervan die de Habsburgse overheid op de Beeldenstorm liet volgen, vormde de directe aanleiding tot de Nederlandse Opstand. Ruim een decennium later, nadat vanaf 1577 in tal van zuidelijke steden calvinisten de macht hadden gegrepen, deed zich daar een tweede beeldenstorm voor. In deze bijdrage worden deze gebeurtenissen binnen het bredere geheel van de Europese reformatische omwen-

teling geplaatst. Daarna volgt een feitenrelaas en worden de verschillende verklaringen die opeenvolgende generaties van historici hebben aangebracht geduid. Ten slotte zal worden nagegaan hoe beeldenstormen passen in een breder patroon van religieus gemotiveerd geweld.

De Reformatie en beelden. In ieder van de drie ‘Abrahamitische religies’ staan afbeeldingen van oudsher ter discussie. Die moeilijke omgang met afbeeldingen gaat terug op de tien geboden die Mozes volgens de overlevering tijdens de tocht van het joodse volk door de woestijn op de berg Sinaï van God zou hebben ontvangen (Exodus 20 en Deuteronomium 5). In de joodse en islamitische traditie volgt uit het verbod op het vereren van een andere dan de ene God, ook een verbod op iedere verbeelding

Beeldenstorm in een kerk, schilderij door Dirck van Delen, 1630. Rijksmuseum Amsterdam.

van het Opperwezen. Ook de Rooms-Katholieke Kerk hecht aan het monotheïsme, maar afbeeldingen staan dat monotheïsme volgens haar niet in de weg. Integendeel, zij meent dat afbeeldingen de gelovige tot God kunnen leiden.

In hun streven naar het herstel van de vroegste, zuivere kerk keerden reformatoren zich al snel tegen de gebruikelijke interpretatie van het bijbels verbod en drongen zij er bij stadsbestuurders op aan beelden uit hun kerken te laten verwijderen. Zo overreedde Andreas Bodenstein (1486-1541) de Wittenberger magistraat er reeds in 1522 toe beelden weg te halen. Hoewel diens voormalige student en collega Maarten Luther zich tegen deze actie keerde, kon hij haar niet verhinderen. Ook elders sloegen Bodensteins acties aan. Zo volgden de stadsbestuurders van Zürich op instigatie van Huldrych Zwingli (1484-1531) in december 1523 het voorbeeld uit Wittenberg. Maar stadsbestuurders steunden dergelijke acties lang niet altijd van harte. Tijdens de zomer van 1535 bijvoorbeeld ging de magistraat van Genève pas overstag nadat een woedende massa de inboedel van de lokale Sint-Pieterskathedraal en de Onze-Lieve-Vrouwekerk had vernield. Zij besloot toen de beelden uit de overige stadskerken weg te laten halen. Tevens bepaalde zij dat al wie zich voortaan nog ongeoorloofd met stormen inliet, zou worden opgesloten. Een jaar later vestigde Johannes Calvijn zich in Genève. Vrijwel gelijktijdig verscheen de eerste editie van diens *Institutie of onderwijzing van de christelijke religie*. In dat boek veroordeelde de hervormer de verering van beelden in niet mis te verstane bewoordingen. Maar Calvijn gruwde al evenzeer van wanorde. De nieuwe kerkelijke verhoudingen dienden wat hem betreft van bovenaf te worden gestuurd en op ordentelijke wijze tot stand te komen.

Graffonument in de Sint-Walburgakerk van Oudenaarde, België, vernield door beeldenstormers in de zestiende eeuw. Foto: Paul Hermans.

Beeldenstormen in Europa. Tot en met de jaren 1540 deden zich in tal van steden in Zwitserland, het Duitse Rijk, Scandinavië en langs de Oostzeekusten beelden-

stormen voor. Ook in Engeland drongen stormers al tijdens de jaren 1520 en de eerste helft van de jaren 1530 her en der kerken binnen. Maar nadat Hendrik VIII in 1536 was begonnen met de opheffing van de kloosters, kreeg de beweging er een heel ander karakter. Voortaan werd zij door de overheden aangestuurd. De doelbewuste vernieling van vaak eeuwenoude cultusvoorwerpen lokte ook protesten uit. Nog in de herfst van 1536 schaarden duizenden opstandelingen zich in Yorkshire onder de banier van het kruis, om de tradities van hun kerk te beschermen. Maar hun *Pilgrimage of Grace* werd in de daaropvolgende maanden hardhandig onderdrukt.

Een tweede golf van beeldenstormen deed zich in de late jaren 1550 en de vroege jaren 1560 in Schotland en Frankrijk voor. Beide waren van calvinistische inslag en werden op gang gebracht door ballingen die geruime tijd in Genève hadden verbleven en daar door Johannes Calvijn waren beïnvloed. In beide landen moest de monarchie in die jaren het hoofd bieden aan een opvolgingscrisis en had zij de grootst mogelijke moeite haar gezag te handhaven. Protestantse en katholieke edellieden maakten van dat gezagsvacuüm gebruik en poogden de macht in handen te krijgen.

In 1557 sloten toonaangevende Schotse edellieden een verbond. Deze *Lords of the Congregation* keerden zich tegen de aanwezigheid van Franse troepen en de vervolgingen van protestanten die door regentes Marie de Guise in gang waren gezet. Dankzij de steun van de Lords kon de vooraanstaande reformator John Knox (ca. 1513-1572) in het voorjaar van 1559 uit ballingschap terugkeren. Tijdens de daaropvolgende maanden kregen de opstandelingen een grote strook langs de Schotse oostkust in handen. In een reeks van vlammende toespraken zette Knox stedelingen ertoe aan hun kerken te zuiveren. Dat gebeurde onder andere in Perth, Aberdeen, Saint-Andrews en uiteindelijk ook in Edinburgh. Na het overlijden van Marie de Guise, in juni 1560, trokken de Franse troepen zich terug en kregen de protestantse edellieden het land in handen. Tijdens de daaropvolgende decennia kreeg Schotland ondanks blijvend rooms-katholiek verzet langzaam het aanzien van een calvinistische natie, al behield de overheid uiteindelijk controle over de kerk.

Ook in Frankrijk verschrompelde het koninklijk gezag na de dood van Hendrik II in juli 1559. Diens oudste zoon, de ziekelijke Frans II was nog maar vijftien jaar oud toen hij de troon besteeg. Goed een jaar later, in december 1560, zou hij op zijn beurt overlijden. Anders dan in Schotland probeerde regentes Catharina de' Medici hier de verschillen tussen katholieken en protestanten te overbruggen. Maar daar liet François de Guise, de aanvoerder van de katholieke partij en broer van Marie, zich weinig aan gelegen liggen. Hij provoceerde de protestanten in maart 1562 tot een burgeroorlog. Vervolgens grepen deze laatsten de macht in verschillende grote steden waaronder Lyon, Orléans, Poitiers en Rouen, eertijds de op één na belangrijkste stad van het koninkrijk. Overal

Een preek van John Knox, ets en gravure door George Thomas Doo, naar David Wilkie, negentiende eeuw. Rijksmuseum Amsterdam.

waar protestanten nu de dienst uitmaakten, zuiverden net aangetreden stadsbestuurders de kerken. Hun acties markeerden een breuk met het verleden. Voor hen brak met deze 'symbolische revolutie' een nieuwe dageraad aan. In Frankrijk vormde controle over de stedelijke ruimte dus de inzet van de beeldenstorm en waren het veelal geschoolde leden van de middengroepen die als trouwe leerlingen van Calvijn het proces stuurden.

Maar de protestantse lente hield niet aan. In getalsmatig opzicht waren de katholieken veel sterker. Meer dan individuele gewetensvrijheid, zoals die werd toegekend bij het Edict van Amboise van 19 maart 1563 zat er voor protestanten voorlopig niet in. Maar ook die konden de regentes en de nieuwe koning, Karel IX, niet garanderen. In de meeste plaatsen hield de terugkeer naar de vertrouwde orde een ongenadige vervolging in voor vrijwel eenieder die zich een aanhanger van het protestantse regime had betoond. Vervolgens zou het in Frankrijk nog vier decennia lang onrustig blijven. Pas zeven religie-oorlogen later slaagde Hendrik IV erin de rust enigszins te herstellen. Hendrik was als aanvoerder van de protestanten begonnen, maar door zijn overgang tot het katholicisme in 1593 had hij zich voor de meeste Fransen als monarch aanvaardbaar gemaakt.

De aanloop naar de Beeldenstorm in de Nederlanden. Net als in Schotland en in Frankrijk was gebeurd, ontstond ook in de Nederlanden in de eerste helft van de jaren 1560 een gezagsvacuüm. In april 1559 had koning Filips II vrede gesloten met zijn Franse tegenstrever Hendrik II. Een maand later kondigde de paus na decennia van plannen maken en lobbywerk een nieuwe bisschoppelijke indeling voor de Nederlanden af. Op deze manier kreeg de katholieke hervorming die sinds de jaren 1540 overal in Europa langzamerhand op gang was gekomen, ook in de Nederlanden vaart. Aanvankelijk leek het er dan ook op dat Filips II zijn zaakjes voor elkaar had. In de zomer van dat jaar vertrok hij naar Spanje. Zijn halfzuster Margaretha van Parma stelde hij aan tot regentes. Zij vertrouwde in bestuurs- en geloofszaken meer op humanistisch geschoolde ambtenaren zoals Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1587) en Viglius van Aytta (1507-1577) dan op aristocraten zoals Willem van Oranje (1533-1584), Lamoraal van Egmond (1522-1568) of Filips van Montmorency, beter bekend als de graaf van Horn (1524-1568). Samen met andere hoge edellieden verenigden deze laatsten zich in 1561 in een Liga. Weliswaar slaagde de Liga er drie jaar later in Granvelle uit de Nederlanden te laten terugroepen, maar het lukte haar niet de koning

ertoe te bewegen de benoeming van nieuwe bisschoppen op te schorten of de wetgeving betreffende de vervolging van protestanten te milderen. Wel saboteerden de leden ervan zo veel als mogelijk de daadwerkelijke uitvoering van het koninklijk beleid.

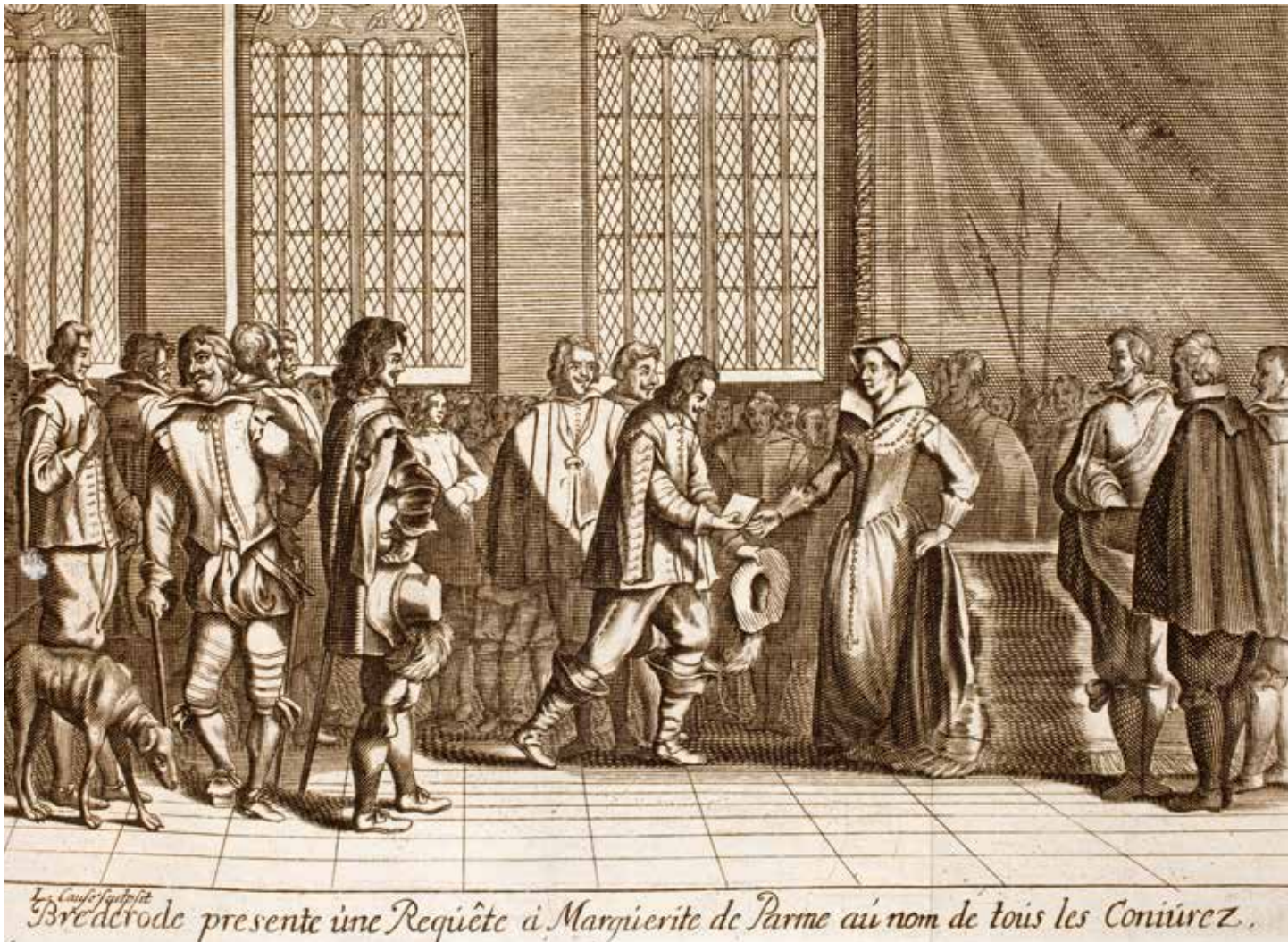
Margaretha van Parma, historiepenning uit 1567. Rijksmuseum Amsterdam.

Ook leden van de lagere adel begonnen zich nu te roeren. In overleg met de Liga werkten zij een eisenpakket uit, het zogenaamde *Compromis der Edelen*. Hun belangrijkste strijdpunt was het staken van de geloofsvervolgeningen. Op 5 april 1566 stapten een paar honderd leden van dit 'eetverbond' in een plechtige optocht door de Brusselse straten. Aangekomen bij het vorstelijk paleis legden zij hun verzoek aan Margaretha van Parma voor. De landvoogdes beseftte dat ze over weinig manoeuvreerruimte beschikte, maar op eigen houtje tegen de wensen van haar halfbroer ingaan, durfde zij niet. Wel bleek zij bereid, in afwachting van nadere orders uit Spanje, de jacht op protestanten te matigen.

Ballingen maakten meteen gebruik van de speelruimte waarover ze plots beschikten. Uit Frankrijk, Engeland en Noord-Duitsland keerden ze naar de Nederlanden terug. Op een in juni clandestien te Antwerpen gehouden synode besloten de aanwezige predikanten hun waarheid voortaan openlijk te verkondigen. In velden en weiden even buiten de steden spraken zij op zondagochtenden hun volgelingen toe. In de loop van de zomer kwamen, ondanks strenge verbodsbepalingen immer meer toehoorders op dergelijke 'hagenpreken' af. Ook doken gewapen-

De plundering van Lyon door de calvinisten in 1562, schilderij door Antoine Caron, 1565-1599. Musée des Beaux-Arts, Lyon.

Hendrik van Brederode biedt Margaretha van Parma namens het Verbond der Edelen het Smeekschrift der Edelen aan, 5 april 1566.
 Gravure door Lambrecht Causé, 1690-1727, waarschijnlijk naar een prent van Salomon Savery. Bibliotheek van het Vredespaleis, Den Haag.

de lieden bij dergelijke bijeenkomsten op. Klaarblijkelijk dienden de aanwezigen te worden beschermd. De sfeer werd grimmiger.

Het Vlaamse Westkwartier. Op zaterdag 10 augustus zette de onrust, die al wekenlang in de lucht hing, uiteindelijk door. Katholieken herdachten die dag de marteldood van Laurentius. Even buiten Steenvoorde,¹ een stadje in het Vlaamse Westkwartier, stond een aan deze heilige toegewijde kapel. Ieder jaar ging daar een processie uit, waarin diens relieken werden meegevoerd. Zo ook ditmaal, maar nu drongen vrijwel meteen na afloop van de rondgang enkele tientallen gewapende lieden het godshuis binnen. Zij vernielden er relieken en sloegen beelden stuk.

Drie dagen later gingen de stormers op een nog veel systematischer wijze tekeer in het augustijnerklooster van Belle.² In de daaropvolgende dagen trokken zij in verschillende, steeds aangroeiende zwermen van stad tot stad en van kerk tot kerk.

Hun belangrijkste doelwit was Ieper, hoofdstad van de regio en zetel van een net opgericht bisdom. Op 15 augustus, de feestdag van Maria Tenhemelopneming, vernielden beeldenstormers alle kerken in de onmiddellijke omgeving van de stad. Een aanval op de stadspoorten werd toen nog afgeslagen. Maar de volgende dag keerden de beeldenstormers terug en slaagden zij er wel in Ieper binnen te dringen. Zij sloopten er niet alleen kerkinterieurs, maar plunderden ook privéwoningen en deden zich te goed aan bier- en wijnkelders. De beeldenstorm had de vorm van een orgie aangenomen. Daarmee was de storm in het Westkwartier ook uitgeraasd: binnen een week waren er meer dan vierhonderd kerken vernield.

Waarom eerst in het Westkwartier? Bij hun zoektocht naar verklaringsmodellen voor het uitbreken van de Beeldenstorm in het Vlaamse Westkwartier wezen historici in eerste instantie op de beroerde sociaaleconomische omstandigheden omstreeks 1565. Aanvankelijk had de vrede met

¹ Nu gelijknamige gemeente in het Franse departement Nord.

² Nu Bailleul in het Franse departement Nord.

De Beeldenstorm in 1566, ets door Frans Hogenberg 1566-1570. Rijksmuseum Amsterdam.

Frankrijk uit 1559 economisch herstel gebracht. Maar in 1564 en 1565 teisterden misoogsten het land en stegen de prijzen van de voornaamste levensmiddelen, met name granen, naar astronomische hoogten. Gelijktijdig vocht de Habsburgse regering een handelsconflict met Engeland uit. Daardoor stokte de aanvoer van wol op de Antwerpse markt en kwamen duizenden textielarbeiders zonder werk te zitten. Die textielnijverheid had zich in de daaraan voorafgaande decennia vooral in Zuidwest Vlaanderen sterk ontwikkeld. Daar was een verstedelijkt platteland ontstaan, waar nu radeloze proletariërs ronddoolden. Zij waren in dat model de voornaamste actoren van de Beeldenstorm, die werd geduid als een gesneefde revolutie.

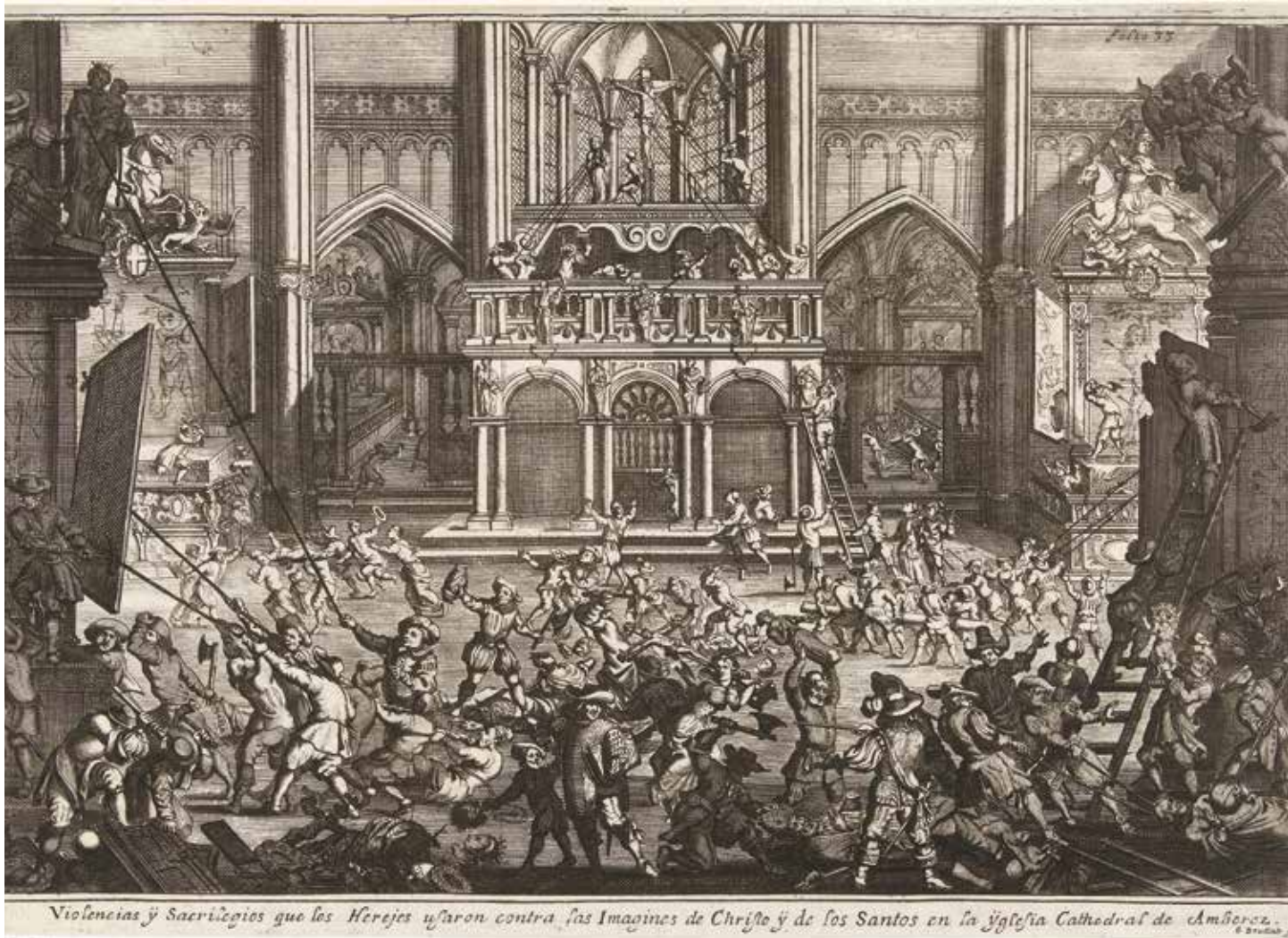
Een dergelijke verklaring bezit de charme van de eenvoud, maar ze reduceert tevens de motieven van de beeldenstormers. Afgaand op de procesdossiers die enkele jaren later door Alva's Raad van Beroerten werden aangelegd, kwamen de beklaagden uit alle lagen van de bevolking. Hun aanvoerders waren ambachtslieden, zoals Sebastiaan Matte, of voormalige priesters, zoals Jacob de Buzere. Beiden hadden zich tijdens hun ballingschap in Engeland tot predikanten ontwikkeld en waren kort tevoren naar hun geboortestreek teruggekeerd. Zij kenden de regio en beschikten er dus over een uitgebreid netwerk van contacten. Hun acties hadden zowel religieuze als politieke oogmerken. Zo was Laurentius geen willekeurige vroegchristelijke heilige en kozen de beeldenstormers wellicht niet toevallig een aan hem toegewijde kapel uit als hun eerste doelwit. Laurentius werd onder andere vereerd omdat hij in het midden van de derde eeuw de liturgische voorwerpen van zijn kerk zou hebben behoeft voor plundering door de Romeinse keizer. Bovenal ook gold hij als de favoriete heilige van Filips II en net in die jaren liet de koning zijn megalomane naar Laurentius vernoemde paleis, San Lorenzo de El Escorial, optrekken.

De tweede golf. Net zoals dat in Ieper was gebeurd, fungeerden in Antwerpen de feestelijkheden rondom Maria Tenhemelopneming als de lont die de vlam naar het

kruitvat leidde. Traditiegetrouw werd daar op de eerste zondag na 15 augustus, in 1566 op 18 augustus, een groot Mariabeeld processiegewijze door de stad gedragen. Al tijdens deze Ommegang beschimpten toeschouwers Maria. Toch werd zij na afloop, zoals gebruikelijk, in de stedelijke hoofdkerk opgesteld. Zo kregen gelovigen de kans in haar nabijheid te bidden. Maar ook daar bleef het beeld protesten uitlokken. Nadat ordetroepen twee dagen later in de late namiddag nog een eerste aanval hadden afgeslagen, trokken zij zich, wellicht omdat ze rellen vreesden, in het stadhuis terug. Vrijwel meteen grepen de beeldenstormers hun kans en drongen zij de kerk binnen. Hun eerste slachtoffer was het Mariabeeld waarvan ze, als betrof het een executie het hoofd en vervolgens de handen afhakten. Vervolgens namens de stormers de overige beelden, altaren en kapellen onder handen. Hun plundering van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk hield tot de volgende ochtend aan. Intussen hadden ook verschillende kleinere groepjes zich van deze hoofdmacht afgezonderd. Systematisch trokken zij langs de overige stedelijke kerken, kapellen en godshuizen en vernielden zij er de inboedel.

De Antwerpse beeldenstormers waren met weinigen, het ging hooguit om enkele honderden mannen, jongens soms nog. Veelal behoorden zij tot de onderste lagen van de samenleving. Sommigen kregen zelfs betaald om beelden te breken. Die aansturing van bovenaf maakte dat de Antwerpse beeldenstorm een planmatig karakter vertoonde: het beeld van Onze-Lieve-Vrouw, patrones van de stad, moest er eerst aan geloven, vervolgens haar buitengewoon grote en rijke kerk en daarna kwamen de overige godshuizen in de stad aan de beurt.

De impact van hun acties was enorm. Nieuws over de vernielingen die in Antwerpen aangericht waren, verspreidde zich razendsnel over de Nederlanden en daarbuiten. Binnen een week drongen plunderaars in negentien andere steden, waaronder 's-Hertogenbosch (22 augustus), Gent (22 augustus), Middelburg (22 augustus), Amsterdam (23 augustus) en Valenciennes (24

Beeldenstorm in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen door Gaspar Bouttats, 1650–1695. Rijksmuseum Amsterdam.

augustus) kerken binnen. Al deze steden lagen in de maritieme kerngewesten van de Nederlanden. Net zoals een week tot twee weken eerder in het Vlaamse Westkwartier was gebeurd, kwam de spanning die zich decennia lang op economisch, politiek en religieus vlak had opgehoopt, er plots tot ontlading.

Reconstructies van het verloop van de gebeurtenissen op lokaal niveau laten zien dat stadsbestuurders, precies omwille van die spanningen, vaak over weinig gezag beschikten. Zo toonden kooplieden in Amsterdam de drieëntwintigste 's ochtends op de beurs marmeren en albasten brokstukken die afkomstig waren van beelden uit Antwerpse kerken. Nog diezelfde middag vormde de doop van enkele kinderen in de plaatselijke Oude Kerk de aanleiding voor het stukslaan van de heiligenbeelden. De schutters, die namens de stedelijke overheid de orde dienden te handhaven, lieten betijen.

Toch ontsnapten tal van steden, ook in de kerngewesten, aan de Beeldenstorm. Dat geldt onder andere voor Brussel en Leuven in Brabant en voor Gouda en Haarlem in Holland. De aanwezigheid van regeringstroepen maakte dat beeldenstormers zich in de twee eerstgenoemde steden niet aan een inval waagden. In Gouda

posteerde de magistraat schutters bij de ingang van de plaatselijke Sint Janskerk tijdens de diensten, terwijl in Haarlem alle kerken zelfs een tijdje gesloten bleven.

De derde golf. Stadsbestuurders die zich verder van het episch centrum in Antwerpen bevonden, beschikten over meer tijd om op de dreigende beeldenstorm te anticiperen. Met name in de noordelijke en oostelijke randgewesten kozen sommige magistraten ervoor kerken op eigen initiatief te zuiveren en op deze wijze openlijke geweldpleging te vermijden. Zo ontruimden in Leeuwarden gildeleden tijdens de eerste septemberdagen hun altaren in de stedelijke parochiekerken op verzoek van de schutterij en brachten zij vervolgens het zilverwerk van hun kapellen in veiligheid. Ook de reguliere geestelijken in de stad ont deden in die dagen hun kerken van heiligenbeelden. Op zondag 8 september werd voor het eerst openlijk protestants geprekeerd in Leeuwarden. Daarmee leek de overgang van de Friese hoofdstad naar de nieuwe religie een feit.

In het Rivierengebied, waar de grenzen van Holland, Gelre en het Utrechtse Sticht elkaar raakten, namen edellieden het initiatief tot het zuiveren van de kerken in hun domeinen. Beelden en schilderijen werden er

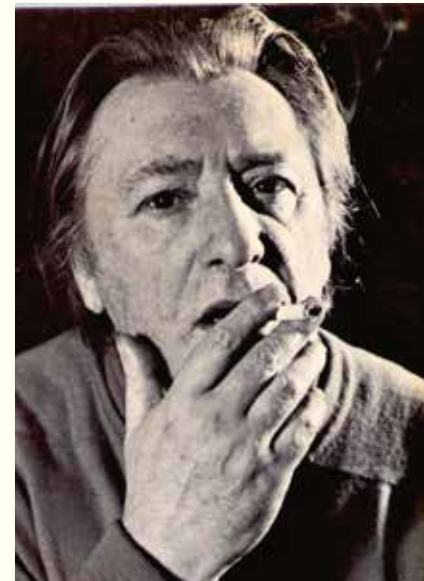

Vernield altaarretabel uit ca. 1500 in de grafkapel van bisschop Jan van Arkel in de Dom van Utrecht. Tijdens de beeldenstorm van 1580 zijn de hoofden van de voorstelling van 'St. Anna te Drieën' afgeslagen.

onder hun toezien oog vernield of veilig opgeborgen. Zo creëerden de graaf van Culemborg en de heren van Vianen en Asperen protestantse enclaves. Midden oktober ging ook in deze buitenste kring de reeds sterk in kracht verminderde storm liggen.

Repressie. Gedwongen door de omstandigheden en overreed door de leden van de aristocratische Liga deed Margaretha van Parma aanvankelijk verregaande concessies. Zo verkregen protestanten het recht hagenpreken te organiseren rondom alle steden waar ze al voor de Beeldenstorm actief waren geweest. Als stadhouders moesten de hoge edellieden in de verschillende gewesten toezien op de uitwerking van dit voorschrift en op de naleving ervan. Van alle stadhouders kwam Willem van Oranje de protestanten het verst tegemoet. Op 2 september verleende hij zowel de Antwerpse calvinisten als de lutheranen drie percelen binnen de stadsmuren waar ze godsdienstoefeningen mochten houden. Predikanten konden er dus ook, in tegenstelling tot hun collega's elders, kinderen openlijk dopen, huwelijken voltrekken en voorgaan bij de viering van het Avondmaal.

Protestanten hebben deze Antwerpse regeling ge-

Louis Paul Boon (1912-1977).

De Beeldenstormers van Louis Paul Boon

In september 1979 verscheen *Het Geuzenboek* van Louis Paul Boon. Het was de laatste grote roman van de Vlaamse auteur. Enkele maanden eerder was hij overleden.

In zijn *Woord Vooraf* beklemtoonde Boon dat niet eerder was beschreven: 'hoe het Zuiden in bloed en bittere tranen ten onder ging'. Hij zag zijn *Geuzenboek* als 'een soort bijbel, waarin vastgelegd werd hoe de vromen en rechtzinnigen konden [worden] uitgeroeid door heerszuchtigen die het woord van Christus tot een godslasterlijk woord maakten, en in zijn naam duizenden en duizenden ombrachten door vuur en water, door strop en zwaard'.

Centraal in Boons epos stond de Beeldenstorm. In tachtig wervende pagina's verhaalde hij hoe tomeloze woede 'het volk' ertoe had gebracht 'al het uiterlijke, beelden en kruisen en relikwieën stuk te slaan'. Toch was de Beeldenstorm, aldus Boon, op een mislukking uitgelopen. 'Misleid was het Geuzenvolk, hoewel het de macht in handen had kunnen nemen, in de stormloop tegen de Roomse kerkmuren doodgelopen.'

Hoewel *Het Geuzenboek* snel was geschreven, slordig was geredigeerd en wel erg dik uitviel, deed de meeslepende stijl iedere onvolkomenheid te niet. Eens ontuchtig stelde Kees Fens in *De Volkskrant* vast dat hij 'nog nooit zevenhonderd bladzijden lang zo anti-roomse was geweest'. Louis Paul Boons invloed valt dan ook moeilijk te onderschatten: hij heeft de zestiende-eeuwse beeldenstormers, die tot dan toe vrijwel vergeten waren, verankerd in het collectieve geheugen van Vlamingen en Nederlanders.

Kaart van de chronologische verspreiding van de Beeldenstorm over de Nederlanden in 1566.

interpreteerd als de voorbode van de algehele legalisering van hun kerkgenootschappen overal elders in de Nederlanden. Maar de regentes heeft er nooit haar goedkeuring aan gehecht. Wel integendeel, tijdens de winter van 1566-1567 kreeg zij, onder andere met medewerking van Lamoraal van Egmond, de situatie geleidelijk weer onder controle. Gesteund door de meeste hoge edellieden en vele burgers, die ontzet waren door het radicale karakter van de Beeldenstorm, trok Margaretha de eerder gedane toegevingen aan de protestanten weer in. In maart 1567 namen haar troepen het laatste gereformeerde bolwerk, het Henegouwse Valenciennes, in.

De komst van de hertog van Alva, die van Filips II de opdracht had gekregen om aan het hoofd van tienduizend soldaten de orde in de Nederlanden te herstellen, was nu overbodig geworden. Maar Alva was al onderweg met zijn troepen. Eenmaal aan de slag als landvoogd werkte Alva een tweesporenbeleid uit. Enerzijds richtte hij een buitengewone rechtbank met verregaande bevoegdheden op. Deze Raad van Beroerten veroordeelde meer dan twaalfduizend inwoners van de Nederlanden, waarvan er ruim duizend werden geëxecuteerd. Lamoraal van Egmond en Filips van Montmorency gelden als de voornaamste slachtoffers van deze vervolgingen. Anderzijds stelde de hertog ook een koninklijk initiatief tot gratieverlening in het vooruitzicht. Die laatste maatregel kwam er uiteindelijk ook in 1570 en vele duizenden inwoners van de Nederlanden deden er een beroep op.

Toch leidde dit beleid niet tot rust. Tal van protestanten die betrokken waren geweest bij de Beeldenstorm vreesden de repressie en namen opnieuw de wijk naar het buitenland. Aristocraten, waaronder Willem van Oranje, keken met afschuw naar het lot dat Lamoraal van Egmond en Filips van Montmorency ten deel was gevallen en besloten dat een terugkeer onder Habsburgs gezag niet meer tot de mogelijkheden behoorde. Velen onder hen deden later dienst als watergeus of als soldaat in het leger van de prins. Veel meer dan de slag bij Heiligerlee uit 1568, markeert de Beeldenstorm van 1566 dus het begin van de Nederlandse Opstand of Tachtigjarige Oorlog.

Een nieuwe beeldenstorm in de Nederlanden. In de Hollandse en Zeeuwse steden die vanaf 1572 de zijde van de Opstand kozen en later ook elders in de Noordelijke Nederlanden, werden kerken voor zover dat nog niet eerder was gebeurd nu snel ontdaan van de resterende cultusvoorwerpen en werden de muren witgekalkt. Eind 1581 was het opdragen van de mis in het openbaar overal in de opstandige gewesten verboden. Kerken kregen er het kenmerkende 'pure' aanzicht dat zo vertrouwd aandoet op de schilderijen van Pieter Saenredam. Tal van sporen die naar het katholieke verleden verwezen, werden uitgewist. Maar anders dan bijvoorbeeld in Schotland bleven glasramen en orgels hier vaak wel bewaard. Dat deed niets af aan het gemis dat de resterende rooms-katholieken ervoeren bij de herinnering aan het verlies van wat

eens hun gebedshuizen waren geweest.

Daar waar Habsburgse gezagsdragers de teugels vooralsnog wel stevig in handen hadden, werd het herstel van de in 1566 aan kerken toegebrachte schade voortvarend ter hand genomen. De eerder genoemde Viglius van Aytta bijvoorbeeld, spendeerde grote sommen aan de restauratie en de vervaardiging van nieuwe kunstwerken voor de Gentse Sint-Baafskathedraal. Toch zouden vele kerken in grote Brabantse en Vlaamse steden goed een decennium later door een tweede, ditmaal zogenaamde 'stille' beeldenstorm worden getroffen. Aan het eind van de jaren 1570 kwamen immers in de nasleep van de Pacificatie van Gent in Antwerpen, Brugge, Brussel en op tal van andere plaatsen calvinistische stadsbestuurders aan de macht. Die van Gent betoonden zich het radicaalst. Zij droomden hun stad als een tweede Genève. Ter realisatie van die droom zuiverden de stadsbestuurders tijdens de lente van 1578 de stedelijke kerken. Drie jaar later volgde de Antwerpse magistraat hun voorbeeld. Klaarblijkelijk stonden religieuze afbeeldingen de vestiging van een theocratie naar calvinistische snit in de weg.

De betekenis van beeldenstormen. Van afbeeldingen gaat voor de gelovigen een grote aantrekkingskracht uit. Ze roepen vrijwel altijd een cultus op. Wanneer voorgangers er niet in slagen een dergelijke cultus te kanaliseren, ervaren ze hem als een aantasting van hun gezag. De wandaden van Islamitische Staat in Irak en Syrië geven aan hoe sterk ook vandaag nog religieuze leiders die afkeer van beelden kunnen voelen.

Dergelijke taferelen roepen de vraag op naar de samenhang tussen religie en geweld. Ook zestiende-eeuwse beeldenstormers grepen in een hang naar zuiverheid naar de wapens. Hun van decorum ontdane, haast naakte kerken, stonden voor een nieuw begin. Door beelden stuk te slaan en hosties te ontheiligen werden als het ware de eeuwen van corruptie en afgoderij die tussen de vroege kerk en de Reformatie lagen, weggewassen. Bemiddeling door heiligen leidde niet langer tot het zielenheil van de gelovige. Voortaan dienden kerkgangers geheel en al te vertrouwen op de verkondiging van Gods woord en bovenal op zijn genade. Met deze religieuze agenda ont-popten de calvinisten zich in de daaropvolgende decennia tot de meest uitgesproken tegenstanders van Filips II en verwierpen zij iedere oplossing van het religieuze en politieke conflict waar een terugkeer onder zijn gezag deel van uitmaakte.

Evengoed ervoeren de Habsburgse overheden iedere aantasting van hun religieuze dogma's als een aanslag op hun door God gegeven recht te heersen. Filips II stielde zichzelf als een rechtvaardige rechter, die streng strafte maar ook genade kon betonen. Gewetensdwang hoorde bij zijn opvatting over koningschap. Het verloop van de Tachtigjarige Oorlog zou hem en zijn opvolgers leren dat een dergelijke zienswijze niet zonder gevaar was voor het koninklijk gezag.

Interieur van de Sint-Bavokerk in Haarlem. Op het oude orgelluik een schildering van de opstanding van Christus, die de Beeldenstorm van de zestiende eeuw had overleefd. Schilderij door Pieter Jansz. Saenredam, 1636. *Rijksmuseum Amsterdam*.

